

УДК: 947.1.084 (575.2) (043.3)
DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-195-199

Дыйканова Ш.А.
тарых илим. канд., доц.
Ош мамлекеттик университети
Дыйканова Ш.А.
канд. истор. наук, доц.
Ошский государственный университет
Duykanova Sh.A.
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Osh State University

**ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-
ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫ ЖАНА АЙЫЛ-ЧАРБАСЫНДАГЫ КЫРДААЛ**

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И СИТУАЦИЯ В СЕЛЬСКОМ
ХОЗЯЙСТВЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

**SOCIO-ECONOMIC SITUATION AND THE SITUATION IN AGRICULTURE OF THE
FERGHANA VALLEY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Аннотация: Макалада Фергана өрөөнүнүн XX кылымдын башындагы социалдык-экономикалык абалы жана айыл-чарбасындагы кырдаал баяндалат. Совет өкмөтүнүн алгачкы социалисттик агрардык кайра куруу саясатынын маңызына, мүнөзүнө, аны ишке ашыруунун натыйжаларын жана кесепетерине карата тарыхнаамада орун алган таптык мамилеге негизделген мүчүлүштүктөрдүн ордун толтуруу маселеси изилдөөнүн илимий-теориялык жактан актуалдуулугун көрсөтүп турат. Демек, бул изилдөөдөгү маселелерди окуп үйрөнүү тарыхый чындыкты калыптандырууга, биздин өлкөдөгү тоталитардык мезгил жөнүндө илимий жыйынтыктардын тереңдетүүгө шарт түзөт.

Негизги сөздөр: Фергана өрөөнү, Совет бийлиги, жер жана агрардык саясат, айыл-чарба, жаңы экономикалык саясат.

Аннотация: В статье описывается социально-экономическое положение и сельскохозяйственная ситуация Ферганской долины в начале XX века. Проблема компенсации ошибок, основанных на классовом подходе в историографии к сущности, характеру, результатам и последствиям политики раннесоциалистического аграрного переустройства советской власти, показывает научную и теоретическую актуальность исследования. Поэтому изучение вопросов данного исследования поможет сформировать историческую правду и углубить научные результаты о тоталитарном периоде в нашей стране.

Ключевые слова: Ферганская долина, Советская власть, земельно-аграрная политика, сельское хозяйство, новая экономическая политика.

Annotation: The article describes the socio-economic situation and the agricultural situation of the Ferghana Valley at the beginning of the 20th century. The problem of compensation for errors based on the class approach in historiography to the essence, nature, results and consequences of the policy of the early socialist agrarian reorganization of the Soviet government shows the scientific and theoretical relevance of the study. Therefore, the study of the issues of this study will help form the historical truth and deepen the scientific results about the totalitarian period in our country.

Keywords: Ferghana Valley, Soviet power, land and agrarian policy, agriculture, new economic policy.

Өлкөбүздүн эгемендүүлүкө ээ болушу менен тоталитардык системанын шарттарында тарыхыбыздын бир беткей баа берилип келген айрым маселелерин кайра изилдеп чыгууга, анын кыргыз элинин улуттук рухий кайра жаралуу процессиндеги жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү ролун жогору көтөрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Кайрадан такталууга муктаж маселелерин алдынкы сабында Совет бийлигинин алгачкы бурулуш жылдарындагы Түркстан чөлкөмүндөгү агрардык саясатынын багыттарын жана ишке ашыруу тажырыйбаларын, анын социалдык-экономикалык маселелерди чечүүдөгү натыйжаларын, айыл чарба өндүрүшүн өзгөчөлүктөрүн системалуу изилдөө жана жалпы эле кыргыз дыйканчылыгынын тарыхын окуп үйрөнүү негизги орунду ээлейт.

Бүгүнкү күндө айыл чарбалык өндүрүштү радикалдуу түрдө кайра түзүү - Кыргызстанда социалдык-экономикалык прогрессти камсыздоону көп улуттуу элдердин жашоо денгээлин жогорлатуунун негизги өбөлгөлөрү болуп саналаары бышык. Агрардык тармак экономиканын артыкчылыгын сектору болуп саналган, калкынын 65% тен көбү айыл жеринде жашайт. Кыргызстан сыяктуу агрардык өлкөдө жакырчылыкты кыскартуу түздөн-түз жер жана агрардык маселени чечүү менен байланышта экени белгилүү. Бул багытта алганда совет өкмөтүнүн агрардык саясатты күнгөй-тескей жактарын үйрөнүүнүн социалдык мамлекетти түптөө саясий-идеологиялык мааниси бар.

Изилдөөнүн 1917–1924-жылдарды камтышы, бул мезгил Ата мекен тарыхынын эң татаал, карама-каршылыктуу доорлорунун бири болгону менен түшүндүрүлөт. Тарыхый процесстердин мүнөзүнө карата бул эки этапка бөлүнөт. Биринчи этап, 1917–1920-жылдардагы бурулуш мезгилди камтыйт. Бул мезгилдин негизги өзгөчөлүгү катары мамлекетүүлүгүнүн жана агрардык өндүрүштүн большевиктик моделинин негизделишин, түптөлүшүн кароого болот, анын базалык негизде эгемендүүлүк жылдарына чейин өзгөрүүсүз калып келген. Экинчи этап “согуштук коммунизм” режиминин ордун жаңы экономикалык саясаттын жайылышын камтыган мезгилди кучагына алат.

Жаңы экономикалык саясаттык альтернатива менен коммунисттик идеологиянын ортосунда курч карама-каршылыктар пайда болгон, доорду ретроспективдүү анализдөө айыл чарбасын социалисттик түзүү философиясы, агрардык өндүрүштүн деформациясын өнүгүү механизмдерин калыптануу булактарын терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

1924-жылды тарыхта белгилүү болгондой мамлекеттик жиктелүү процесси жүрүп, Түркстан деп аталган мамлекеттик түзүлүштүн ордуна бир нече республикалар түзүлүп, биз изилдөө катары карап жаткан чөлкөм -Фергана өрөөнү Кыргызстандын, Өзбекстандын жана Тажикстандын чектерине бөлүнүп кеткен.

Фергана өрөөнүн Россия империясына каратылгандан кийинки чейрек кылымга жакын убакыттагы саясий жана социалдык-экономикалык абалындагы олуттуу өзгөрүүлөрдүн болушу падыша өкмөтүнүн пландуу ойлонулган колониалдык саясаты менен байланышта экендиги белгилүү. Падышачылык өз оюн эффективдүү ишке ашыруу үчүн колониалдык чет жакаларда күчтүү административдик бийликке муктаж болгон. Империянын курамына акыркылардан болуп киргизилген Фергана өрөөнү Наманган, Анжиян, Маргалан, Кокон, Ош уездерин бөлүнүп, алар бир нече болуштуктардын башын бириктирип турган. Колониалдык иш аракеттерди уюштуруп жана аны жүзөгө ашырып туруу үчүн күчтүү аскердик башкаруу аппараты түзүлгөн. Фергана областындагы бийлик Түркстан крайынын башка айтмактарынан айырмаланган эмес. “Түркстандагы бийлик өзүнүн маани маңызы жана түзүмү жагынан да согуштук бийлик болгон. Бул Россия империясынын согуш министрлигинин перифериясы эле. Чөлкөмдү басып алууда колдонулган ошол согуштук аппарат басып алгандан кийин түзүлгөн областтарды башкаруу аппаратына айланган”. Күчтүү административдик башкаруу саясаты калыптанган соң колониалдык бийликтердин негизги максаты катарында метрополияда курчуп жаткан агрардык кризисти колониалдык чет жакалардын эсебинен чечүү мүдөөсү коюлган. Ошол себептүү XX кылымдын башында

Түркстан чөлкөмүнүн айыл чарбасында, агрардык чөйрөсүндө жана жалпы эле социалдык-экономикалык абалында сезилээрлик өзгөрүүлөр болуп өткөндүгү маалым.

Түркстанды колониялаштыруу жергиликтүү агрардык өндүрүштүн абалына күчтүү таасир тийгизген. Өндүрүштүк-экономикалык мамилелердин жаңы структурасын түзүү, соода жана өндүрүш капиталынын пайда болушу айыл экономикасынын эффективдүүлүгүн жогорулашына, айыл чарбасынын товардуулугунун өсүшүнө өбөлгө түзгөн. Бирок, колониалдык системанын агымындагы мындай өзгөрүүлөр негизинен элге эмес, метрополиянын кызыкчылыгына кызмат өтөгөн. Падышачылыктын агрардык саясаты Түркстанды Россиялык өнөр жайы үчүн сырьелук булакка айландыруунун стратегиясына баш ийген. Мындай кызыкчылыктарга көчмөн чарбалар үстөмдүк кылган Кыргызстандын айыл чарбасы да жооп берген.

Айыл чарбасынын колониалдык шарттагы өзгөрүүлөрүнүн түпкүлүктүү себептерине кайрылган тарыхчы Т. Кененсариев: “Кыргызстандын айыл чарбасы колониялык доордо казынага мүмкүн болушунча көбүрөөк рента алууну көздөгөн Россиянын агрардык саясатынын таасири аркылуу артта калган крайды акырындык менен дүйнөлүк чарбанынын” айлампасына тарткан капитализмдин кеңири кулач жайып өнүгүш айдынына да айкалыша баштаган. Товардык дыйканчылык өнөр жайлык мал чарбачылыгы телчип, ички рынок элементтеринин пайда боло башташы чарбаныны патриархалдуулугун, түнттүгүн бузуп, жаңы буржазиялык акья – товар мамилелерин түзгөн капитализм миссиясын “мүнөздөп турат” деп баа берген [1]. Иш жүзүндө Түркстан крайында, анын ичинде Фергана өрөөнүндө азыноолак капиталисттик өндүрүштүн жаралышы экономикалык жактан прогрессивдүү мүнөзгө ээ болгону менен мындай көрүнүш Россиянын крайдагы бийлик ээлеринин башка колониалдык аймактардагыдай эле өрөөндүн көчмөн жана жарым көчмөн калкын чектен ашкан социалдык жана улуттук эзүү менен коштолгон.

Жергиликтүү калктын көп бөлүгү жашаган айыл чарбасын падышалык колонизацияынын оор кесепеттери көзгө урунган. Биринчи кезекте Түркстанда чарбалык пайдаланууга жарамдуу жерлер Россия мамлекетинин менчиги деп жарыяланган. Колониялдык бийликтер жакшы жерлерди ээлеп алышкан. Алардын колуна 14 млн. теше жер өткөн. Бул акция империянын башкаруучуларына жер-суу ресурстарын коллонизация процессин тездетүүдө пайдаланууга шарт түзгөн. Россиялык өнөр жайдын текстилдик, комволдук-нооту жана башка тармактарынын талаптарын канааттандыруу мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, падышалык администрация колонизация боюнча негизги милдет катары жер пайдаланууну, айыл-чарба өндүрүшүнүн структурасын реформалоого киришкен. Салттуу жер пайдалануу, өзгөчө суу пайдалануу чарбалык турмуштун жаны шарттарына жооп бербеген эски үрп-адаттар менен аныкталгандыктан, жер-суу мамилелерин өзгөртүүгө дыйкандар да катышышкан. Мында аларда өзгөрүүнүн багыты, маңызы жөнүндө элестөө болгон эмес, бирок, алар жер жана суу пайдалануунун адилетүү болушун каалашкан. Көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылык райондорундагы колониялык реформаларда уруу башчыларынын көчмөн калктын чарбалык турмушундагы башкаруучулук ролун чектөө, тартип, салыктын өлчөмү, жайыттарды пайдалануунун шарттары, көчүү зонасынын чектери жөнүндөгү маселелер камтылган. Бирок, россиялык колонизациялоонун жүрүшүндө көчмөн жарым көчмөн калкты жашоого ыңгайсыз аймактарга көчүрүп салышкан, анын кесепеттери элдин психикалык жагдайына терс таасирин тийгизген.

Падышачылыктын агрардык саясатын ишке ашырыууда аймакта бийликти бекемдөө жана россиялык империянын кызыкчылыгында айыл чарбасын эксплуатациялоо үчүн максималдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзүү максатын көздөгөн эки милдет биринчи орунда турган. Аталган милдеттерди чечүүдө падышалык администрация жергиликтүү элге жер маселесин адилеттүү чечүүгө аракеттенип жатканда ислам динин урматтагандай көрсөтүүгө аракет жасаган.

Аймакты ээлеп алгандан кийин падышачылык дароо эле элдин негизги байлыгы жерди Россия мамлекетинин менчиги деп жарыялаган, бирок, кийинки мезгилдерде бир топ жеңилдиктер берилген. Мисалы, жерге мурастык-үй-бүлөлүк ээ болуу адатын (салтын) эске алып, колониалдык бийликтер көчмөн жана отурукташкан калкка жердин белгилүү бөлүгүн аренда шартында беришкен. Көчмөн калктар ээлеген мамлекеттик жерлер да мөөнөтсүз коомдук пайдаланууга тапшырылган. Мурда Россия империясына караганга чейин эле жергиликтүү башкаруучулар (ири жер ээлери) дыйкандарга үлүштүк аренданын түрдүү шарттарында жерлерди берип турушкан. Эми, мурунку практикадан айырмаланып, бул жерлер арендаторлорго пайдалануу жана мурастык ээ болуу укугу менен бекитилген. Агрардык жана жер пайдалануу маселелерин караганда сот органдары кожоюндук документке эмес, жерди практикалык пайдаланууга таянышы зарыл болгон.

Ири жер ээлеринин (колонизацияны кабыл алышкан) жерлеринин кандайдыр гана бөлүгү кесилип, вакуф жерлери кыймылдаган эмес, алар диний институттардын карамагында калган. Бирок, жаңы вакуфтарды түзүүгө генерал-губернатордун чечими менен гана уруксат берилген. Андан тышкары вакуф жерлерин мамлекеттик пайдасына тартып алууга жана аны чектөөгө мүмкүн болгон.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында жер участкаларын сатуу жана сатып алуу жайыла баштаган. Бирок, бул операциялар укуктук актылардын көптүгүнө улам узак мөөнөткө созулган. Өзүнүн жер саясатында падышалык өкмөт бир жагынан, жергиликтүү салттарды бузбай, жергиликтүү жер аристократиясын алсыздандырууну кааласа, экинчи жагынан дыйкандардын колониалдык администрацияга болгон ишенимин күчөтүп, аймакта бейпилдикти түзүүгө аракеттенишкен.

1886-жылдагы “Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү жобо” белгилүү деңгээлде Түркстандагы жер мамилелерин регламентациялаган. Бирок, жер маселеси кийинки мезгилдерде деле толук чечилген эмес. Жер иштетүүчү калктын негизги бөлүгүн юридикалык каттоонун анык эместиги, жерге жайгаштыруунун кыйынчылыктары агрардык чөйрөдөгү модернизация процессин артка тарткан.

“Жер жалпысынан мамлекеттик менчик деп аталышы менен, Жобонун 255-статьясында “Отурукташкан айыл калкына туруктуу түрдө укумдан тукумга өтүп келе жаткан, жергиликтүү салтын негизинде чектелген (амлак жерлери) жерлер бекитилип берилет”, - деп айтылган, бул жерге болгон менчикти жарым-жартылай таануу болуп саналган. Жерге жеке менчик мамиле жөнүндөгү маселенин жарым-жартылай чечилиши өкмөттүн жерге болгон жергиликтүү жеке менчикке чек коюу жана аны жоюу боюнча курсун юридикалык жактан бекемдеп, жаңы капиталистик жер ээлигин акырындап өөрчүтүү күн тартибинде коюлганын айкындайт. Мүлк артыкчылыгы жоюлган. Ал эми вакуф жерлери мурдагыдай кала берген” [1, 264-б.].

Ошондой эле, “отурукташкан калктын эгин аянттарынын хараж салыгы алынып, бак-дарак, мөмө-жемиш тигилген, жашылча өстүрүлгөн жерлерге танаптык салык салынып турган. Бул боюнча танаптык салык оброк салыгы деп аталып, жердин иштетилген же иштетилбегендигине карабастан айдоо аянттарынын бардыгынан салык алынган” [2, 275-б.]. Жер салыгын отурукташкан калктын 98% ке жакыны төлөгөн.

Фергана тоолуу аймактарында жашаган көчмөн жана жарым көчмөн калкынын түтүн салыгы салынган. Түтүн салыгы бүтүндөй айылга салынгандыктан жүздөгөн танап жерлерге жана жүздөгөн төрт түлүккө ээ байлар да кембагалдар менен бирдей эле алынган. “Айрым жерлерде көчмөн калктын отурукташууга өтүүсү менен түтүн салыгы ага караганда бир топ оорго турган жер салыгы менен алмашылган. Мындан сырткары калк өлчөмү мамлекеттик салыктардан бир топ жогору болгон жамааттык жыйымдарды да төлөшкөн” [3].

Түркстандагы агрардык мамилелердин мүнөзүнө падышачылыктын Борбордук губерниялардан орус дыйкандарын Түркстанга көчүрүү саясаты белгилүү таасир тигизген.

Андыктан, көчүрүү оторлоштурулган аймакты колонияга айландыруу жөнүндөгү программанын составдык бөлүгүн түзгөн жана аймактагы метрополиянын крайдагы позициясын бекемдеп, империялык режимдин күчтүү социалдык таянычын түзүүгө умтулган [4].

Мындай саясаттын башында Россиялык саясий жана мамлекеттик ишмер П.А. Столыпин (1862–1911-жж.) турган. 1906-жылы ал өлкөнүн ички иштер министри жана бир эле убакта Министирлер Советинин төрагасы да болуп турган. Революциянын тажрыйбаларына таянып ал агрардык реформа жүргүзүп падышачылыктын кыштактарындагы социалдык таянычын реформалап, кулактардын санын көбөйтүүнү каалаган. Ошол себептүү анын саясий курсу “Столыпиндик агрардык реформа” деген ат менен тарыхта кирген. Аталган реформа падышанын 1906-жылдын 9-ноябрындагы жардыгы менен башталып Убактылуу өкмөттүн 1917-жылдын 28-июнундагы токтому менен токтотулган. Реформанын рычагы дыйкандарды жерге жайгаштыруу отурукташтырууда болгон. Андыктан, Столыпиндин реформасы борбордук губерниялардагы тынчы жок дыйкандарды улуттук чет жакаларга көчүрүү менен капитализмдин кеңири өнүгүүсүн камсыз кылуу максатын көздөгөн.

XIX кылымдын 80-жылдары падыша өкмөтү чет жакаларда келгиндерден социалдык таяныч түзүү максатында колунда бар атуулдарды жиберип, XX кылымдын башында өз алдынча келген дыйкандардын саны көбөйүп кеткен. Ошол себептүү падыша өкмөтү оторлоштурууга көз карашын өзгөртүп, империяны агрардык кризистен чыгаруучу жол катары карап, Түркстан аймагына дыйкандардын жакыр бөлүгүн жиберүүнү күчөткөн.

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында уюмдашкан жамааттык өз алдынча көчүүлөр массалык мүнөзгө ээ болгон. 1896-жылы 178400 көчүрүлсө, 1906-жылы 619 миң адам көчүүгө мажбур болгон [5].

Бүгүнкү күндө айыл-чарбалык өндүрүштү радикалдуу түрдө кайра түзүү – Кыргызстанда социалдык-экономикалык прогрессти камсыздоонун көп улуттуу элдердин жашоо деңгээлин жогорулатуунун негизги өбөлгө болууда. Анткени, дале болсо жерге, эмгекке, менчикке карата чечкиндүү өзгөртүүлөр толук киргизиле элек, рынок механизми, стимулдар өнүгө албай жатат, башкаруунун эски принциптери кээ бир жагдайларда деле басымдуулук кылууда. Ошол негативдүү көрүнүштөрдүн булагы социалисттик айыл-чарбасынын негиздерин түптөгөн Октябрь революциясынын алгачкы жылдарына таандык. Ушул жагдайда мезгилдин тарыхына кайрылып, социалдык-экономикалык көрүнүштөрдүн таап, изилдөө илимий-практикалык мааниси актуалдуу проблемага айланып отурат.

Жер жана агрардык саясаттын туура багыты жана эффективдүүлүгү гана өлкөбүздүн калкынын жашоо деңгээлин жакшыртууга, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга жана жалпы эле социалдык көйгөйлүү маселелерди чечүүгө өбөлгө болоору бышык. Андыктан, советтик агрардык саясаттын сабактарын үйрөнүүнүн учурдагы жакырчылык менен күрөшүүдө тарбиялык мааниси да зор болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кененсариев Т.К. Кыргызстан Россиянын курамында // Кыргызстандын эң байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. – Б.: “Сорос фонду”, 1998. – 264-бет.
2. Осмонов О.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). – Б., 2003. – 275-б.
3. Сапелкин А.К. К истории феодализма в Киргизии в конце XIX – нач. XX веков. – Ф., 1968.
4. Переселение и землеустройство в Азиатской России: Сборник Законов и распоряжений (сост. В.В.Вошинин). Пг., 1915. – С. 73.
5. ЦГА РУз, ф. И-1, оп.11 д.708, л.162.

Рецензент: тарых илим. канд., доц. Арстанов С.А.